„Cordel“ mezi folklorem a populární kulturou

Ilustrovaná brazilská poezie „na provázku“

Kateřina Březinová

Úvod

Jednoho dne lovec vyrazil / na lov do divočiny / když tu potkal Indiána/ z nejdivočejších / z kmene / kde pečou a jedí lidi.[1]
José Francisco Borges

Co to je za nemorální vládu / našeho velkého národa / když kniha jménem / Nová ústava / ve skutečnosti brání bandity / a napomáhá zlodějům?[2]
Gonçalo Ferreira da Silva

Brazílii charakterizuje nelíčený zájem o umění: jako první ze zemí Latinské Ameriky otevřela v roce 1947 Muzeum moderního umění v São Paulu. V témže městě se od roku 1951 pořádá slavné bienále. Umělci jako Tarsila do Amaralová, Lygia Clarková či Hélio Oiticica

[1] Um caçador foi caçar / numa mata um certo dia / encontrou-se com um Índio / de uma tribo que havia / cheia de caboclo brabo / que assava gente e comia. Borges, José Francisco. *O Caçador e o índio*. Bezerros: b. d., s. 1.

[2] Que moral tem o governo/ da nossa grande Nacão/ se é o livro chamado/ Nova Constitucão / para proteger bandido / e para afagar ladrão? Silva da Ferreira, Gonçalo. *Brasil – País de Traficantes*. Rio de Janeiro: 2000, s. 2.

překročili svou tvorbou pomyslné hranice Brazílie a zásadním způsobem ovlivnili mezinárodní reflexe o avantgardě i poválečném moderním umění.

O poznání menší pozornost provázela v Brazílii folklor a populární kulturu, povětšinou přehlížené coby projevy méně erudované, „nižší" kultury. S výjimkou několika zakladatelských počinů umělců, folkloristů a literátů v průběhu 20. století je teprve v posledních desetiletích možné sledovat, jak tvorba neškolených tvůrců, určená původně těm nemajetným a méně vzdělaným částem brazilské společnosti, nabývá na prestiži.

Jedním z projevů brazilské lidové a populární kultury, nazývaným *cordel*, se zabývá tato stať. Poezie zaznamenaná do malé knížečky s ilustrovanou obálkou a rýmovaným textem uvnitř je k dostání na tržnicích brazilského venkova, autobusových terminálech i ve velkoměstech. Cordely se sytí z lidové tradice, ale stojí za nimi konkrétní autor a jsou sériově tištěné ve značných nákladech. Jejich obsah umožňuje nahlédnout na mýty a historii brazilského Severovýchodu, stejně jako na národní a mezinárodní dění „zdola" – prismatem lidové poetiky.

Jakou funkci cordel plní, kde se vyskytuje a kdo ho vytváří? Co prozrazuje o tématech, která tíží i těší miliony Brazilců na venkově a ve městech? Nakolik vyznění cordelu vstupuje do dialogu s elitnějším chápáním brazilských dějin, umění či modernity? Lze považovat cordel za umění? Nakolik je svědkem tenzí a švů mezi pomyslným centrem a periferií brazilské společnosti? To jsou některé z otázek, na něž následující řádky hledají odpověď.[3]

[3] Tato kapitola vznikla s podporou vědecko-výzkumného záměru Metropolitní univerzity Praha: Teritoriální studia, ekonomie, mezinárodní vztahy (TSEMV), kód projektu 57-02.

Cordel jako ilustrovaná poezie

Cordel kombinuje obraz s veršovaným textem a živým přednesem. Jde buď o zpívanou poezii, nebo o recitaci veršů za doprovodu hudby. Ilustrované obálky nevelkých knížek soutěží o pozornost kolemjdoucích zavěšené ve stáncích na tržišti – odsud název „literatura na provázku". Příběhy jsou určené k hlasité interpretaci samotným autorem, na jehož umu značně závisí, nakolik příběh posluchače zaujme a zda si sešitek zakoupí. Právě kombinace několika druhů umění – performativního, vizuálního a narativního – činí z cordelu fascinující, hybridní projev z pomezí lidové a populární kultury.

Cesty cordelu

Dnes můžeme vnímat cordel jako literární žánr charakteristický pro Brazílii, jeho předobraz tam před mnoha lety přišel z Iberského poloostrova v podobě baladické tradice: ve Španělsku se mu říkalo *literatura de cordel*, v Portugalsku *folhetos de feira*.[4] V českém prostředí je cordel vzdáleně spřízněn s básněmi a písněmi minesengrů, kramářskými písněmi či morytáty.[5] Význam a výskyt *folhetos* v Evropě upadal souběžně s tím, jak se společnosti modernizovaly a odkláněly od ústních tradic, až zcela vymizely z běžného života.

Ze shodných důvodů se cordel na konci 19. století naopak živě ujal v Brazílii, a to zejména v odlehlé a vyprahlé oblasti sertãa na Severovýchodě, kterou dodnes charakterizuje latifundismus, značný podíl černošského obyvatelstva i propastné sociální nerovnosti. Ve folkloru brazilského Severovýchodu se cordel inspiroval metrikou, motivy i tradicí improvizovaného slovního duelu. Vývoj žánru tu ovlivnily i západoafrické ústní tradice, zejména figura vykladačů historie,

[4] Postavu slepce zpívajícího folhetos na trzích zvěčnil v portugalské literatuře např. José Cardoso Pires, viz Pires, José Cardoso. *Jogos de Azar*. Lisboa: Publicações O Jornal, 1985, s. 86–87.

[5] Scheybal, Josef F. *Senzace pěti století v kramářské písni*. Hradec Králové: Kruh, 1990.

tzv. *griotů*.[6] Nejčasnější zmínky o tištěném cordelu z pera Leandra Gomese de Barros z Paraíby se datují do roku 1893, první sešitek opatřený dřevorytem – pojednávající o slavném banditovi jménem Antonio Silvino – je z roku 1907.[7] V Brazílii se pro tento žánr vžilo i označení *romanceiro popular nordestino*, *livros do povo*, *folhetos de feira*, lidově též *foiêtos*.

Období největší slávy zažívala ilustrovaná brazilská poezie v první polovině 20. století. Nejvíce tiskáren a vydavatelství se nacházelo kolem měst Juazeiro do Norte ve státě Ceará a Caruaru ve státě Pernambuco. Ta představují frekventované obchodní křižovatky, živá centra populární kultury i atraktivní destinace pro věřící. Město Caruaru proslulo po celé Brazílii hudbou *forró*. Velkolepé dramatizace velikonočních pašijí – utrpení a smrti Ježíše Krista – v tomto městě a okolí lákají každoročně návštěvníky z celé Brazílie. Do Juazeiro do Norte zase nehledě na obrovské vzdálenosti míří miliony poutníků zasvěcených kultu otce Cícera.

Ve čtvrté a páté dekádě dvacátého století měl cordel zhruba třicetimilionovou čtenářskou a posluchačskou základnu.[8] Ještě v osmdesátých letech 20. století zdroje hovoří o bezmála třech tisícovkách básníků recitujících cordel po tržištích a náměstích celého regionu. K šíření cordelu přispívaly i desítky rozhlasových stanic.[9]

Drsný život na brazilském Severovýchodě, jakož i úmorná sucha, která tento kraj sužují, přispěly k tomu, že v druhé polovině 20. století začaly statisíce chudých obyvatel regionu odcházet za prací a vidinou lepšího života do velkých brazilských měst. Cordel následoval své publikum do Rio de Janeira, São Paula, Brasílie, Recife, Fortalezy

6 Fage, J. D. – Roland, Oliver (eds.). *The Cambridge History of Africa*. Vol. 3. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

7 Franklin, Jeová. *Xilogravura popular na literatura de cordel*. Brasília: LGE, 2007, s. 20.

8 Tamtéž, s. 22.

9 Arnaldo, Xavier. „The Greatest Poet that God Creole". *Callaloo*, 1995, vol. XVIII, č. 4, s. 25.

a dalších velkých měst na pobřeží, kde si venkované nacházeli práci v továrnách a bohatších domácnostech.

V průběhu 20. století se značně proměnilo nejen publikum, ale i tematika cordelu. Díky migraci sertaňanů (*sertanejos*), jak se obyvatelům sertãa říká, se i literatura na provázku přestěhovala v druhé polovině 20. století do měst. Od 70. let strmě klesají náklady: z bezpočtu lokálních tiskáren a vydavatelů na Severovýchodě se dnešní produkce zredukovala na hrstku malých a jednoho významnějšího vydavatele v São Paulu, kteří se věnují zejména dotiskům klasických cordelů. Nové tituly vznikají pouze sporadicky. Souběžně s úpadkem popularity ilustrovaných básní mezi tradičními posluchači stoupá zájem o cordel mezi městskými milovníky folkloru a naivního umění. Dá se říci, že na počátku 21. století vstoupil cordel – a zejména jeho vizuální část – do nové fáze své existence. Stává se z něho umělecký artefakt, sběratelský artikl a předmět bádání, který v mnoha případech ztrácí svou básnickou, performativní a participativní stránku. V jistém slova smyslu lze cordel považovat za relikt vlastní slavné minulosti.[10]

[10] Curran, Mark J. „Brazil's Literatura de Cordel“. *Studies in Latin American Popular Culture*. Austin: University of Texas Press, 1996, s. 1.

Obr. 1: Cordel *Pirátova dcera. Mezi mečem a štěstěnou.* Vieira, Cícero. *A filha de um pirata. Entre a Espada e a Sorte*. B. d.

Autor: Cicero Vieira
Editor Prop: José A. Pontes

FILHA DE UM PIRATA
Entre a Espada e a Sorte

Imploro a meu Jesus Cristo
que é quem tem força exata
de fortificar meu estro
com poesia sensata
enquanto eu verso a história
da Filha de um Pirata

Em um reino da Cecília
há mais de um século passado
residiu um ancião
que tinha sido soldado
mas como já era idoso
ficou como reformado

Chamava-se esse velho
Antonino Salvador
enfrentou diversas lutas
foi grande batalhador
no manejo da espada
ninguém tinha seu valor

Como já estava velho
deixara de ser soldado
por ordem do grande rei
ficou como reformado
porém o rei lhe pagava
um soldo muito mirrado

Obr. 2: Dopis Satanáše příteli Georgi Bushovi. Madalena, Zé da. *Carta de Satanás ao Amigo George Bush*. Brasília: Coqueiro, 2002.

Autor: Zé da Madalena

CARTA de SATANÁS AO AMIGO GEORGE BUSH

Meus amigos venham ouvir
uma notícia curiosa
contada por um amarelo,
de voz fina e fanhosà
falàndo dos reboliços
nas profundas tenebrosas

Ele afirma com certeza
estar em festa o inferno
pela euforia dos diabos
com esse enrredo moderno
de promover genocídio
em nome do Pai Eterno

Agradecido o rei dos demos
prepara correspondência
para o amigo George Burh,
com estilo e reverência
apresentando os aplausos
pela brutal eficiência

Obr. 3: O záhadném pávovi. Ferreira, João Melchíades. *Romance do Pavão Misterioso*. B. d.

Queima-Bucha

JOÃO MELQUIADES FERREIRA

Romance do Pavão Misterioso

Eu vou contar uma história
De um pavão misterioso
Que levantou vôo na Grécia
Com um rapaz corajoso
Raptando uma condessa
Filha de um conde orgulhoso.

Residia na Turquia
Um viúvo capitalista
Pai de dois filhos solteiros
O mais velho João Batista
Então o filho mais novo
Se chamava Evangelista.

O velho turco era dono
Duma fábrica de tecidos
Com largas propriedades
Dinheiro e bens possuídos
Deu de herança a seus filhos
Porque eram bem unidos.

Mezi folklorem a populární kulturou

Sériově tištěné autorské básně šířené na křižovatkách obchodních či poutních cest a určené ke konzumaci venkovským, nikterak sofistikovaným publikem lze považovat za bytostný projev brazilské populární kultury. Jejich poetika a témata jsou pevně zasazené v lidové představivosti: cordel vždy fandí chudým, dobro vítězí nad zlem a chamtiví jsou po zásluze potrestáni.

V kontextu brazilského Severovýchodu s donedávna vysokým podílem lidí, kteří neuměli číst a psát a žili v nesnadno dostupných oblastech, plnil cordel funkci zpravodaje o místním dění i o událostech mimo region. Lidé si nejprve vyslechli vyprávění a posléze události sami reprodukovali doma za pomoci ilustrovaného sešitku, který levně pořídili na tržnici. Nezůstávali tím pádem toliko pasivními konzumenty, naopak sami se ujímali převyprávění příběhů z cordelu těm, kdo si je nemohli vyslechnout přímo.

Autoři sešitů se v lecčems podobali svému publiku. Výtvarníci, básníci, interpreti, a někdy i hudebníci, se rekrutovali ze skromně žijících vrstev brazilské společnosti a sdíleli stejné radosti i útrapy jako jejich čtenáři a posluchači. Tvůrci cordelu bývali prosti formálního vzdělání, natož pak vzdělání uměleckého. Jejich průpravou bylo působení v některé z tiskařských dílen a pak zejména škola života při vyprávění a prodeji veršů z tržnice na tržnici a od města k městu. Techniky, témata i jazyk, kterým cordel promlouvá, odrážely vkus i omezené finanční možnosti výrobců i kupců: ilustrace na obálce jsou většinou dřevoryt, mědiryt, serigrafie, výjimečně též černobílé fotografie. Veršovaný text se recitoval, někdy i zpíval, za doprovodu kytary či bubínku. Jakmile báseň jednou zazněla nahlas, žila svým vlastním životem: co vypravěč, to odlišná interpretace.

Jak studovat cordel?

Literaturu na provázku jsem dosud představila jako hybridní artefakt, který se sice inspiruje v lidové tradici, ale bytostně náleží do populární kulturní produkce, ať již se jedná o jeho vznik, distribuci,

či konzumaci. V souladu s migrací Brazilců z venkova do měst se cordel během 20. století rozšířil po celé zemi. I jeho publikum se výrazně proměnilo: povětšinou se již nejedná o negramotné lidi, podstatná část sídlí v mnohamilionových městech a zprávy čerpají z všudypřítomné televizní obrazovky či twitteru. Jak lze v tomto proměnlivém kontextu studovat cordel?

Zajímavé nástroje ke studiu populárních kultur v Latinské Americe navrhnul v posledních dekádách minulého století Néstor García Canclini, argentinský antropolog dlouhodobě žijící v Mexiku. Jeho publikace významně ovlivnily způsob, jakým se o „vysokých“ a „nízkých“ kulturách teoreticky uvažuje, a to nejen v Latinské Americe. García Canclini podrobuje postkoloniální kritice chápání populární kultury coby spontánní tvorby zrcadlící lidového génia; jako objektů představujících „vzpomínky na prodej“ a coby turisticko-sběratelského artefaktu. V titulu *Populární kultury v éře kapitalismu* (Las Culturas populares en el Capitalismo, 1982)[11] autor navrhuje přistupovat k populárním kulturám jako ke klíči k lepšímu pochopení společenských hierarchií i mechanismů reprodukce moci.

V knize *Hybridní kultury: strategie jak vstoupit a vystoupit z modernity* (Culturas híbridas: estrategias como entrar y salir de la modernidad, 1989)[12] García Canclini uvažuje o vnitřní různorodosti latinskoamerických společností nikoliv jako o sumě odlišných etnických, rasových, jazykových či náboženských charakteristik jejich obyvatel, nýbrž jako o výsledku nerovného procesu modernizace těchto společností. Koexistence „modernity“ s tím, co bývá chápáno jako její pravý opak, tedy s tradičními, „necivilizovanými“ rysy latinskoamerických kultur, považuje García Canclini za největší zdroj společenských tenzí a konfliktů. Procesy modernizace autor analyzuje prostřednictvím studia moci a hegemonie v multietnických společnostech.

[11] García Canclini, Néstor. *Las Culturas populares en el Capitalismo*. México D.F.: Editorial Nueva Imagen, 1982.

[12] García Canclini, Néstor. *Culturas híbridas: estrategias como entrar y salir de la modernidad*. México D.F.: Grijalbo, 1989.

Na myšlenky Garcíi Cancliniho navázala řada teoretiků z dalších kulturních oblastí jako Homi Bhabha či Arjun Appandurai.[13]

Studie francouzského historika Marka Ferra[14] inspirují k tomu, abychom pohlíželi na cordel a jeho obsah coby na paralelní dějiny: tedy historii napsanou nikoliv z elitní perspektivy vzdělanců, kteří se těšili privilegované pozici vypravěčů dějin, nýbrž dějiny „zdola", vyprávěné lidmi, jejichž perspektiva byla v historickém narativu tradičně opomíjená coby nesofistikovaná, nezajímavá.

V následujících kapitolách představím na cordel jako jistý druh poetické kroniky regionu Severovýchodu a jeho obyvatel, ať už žijí na venkově, či ve městech. Pokusím se ukázat, že cordel nastavuje zrcadlo různým verzím modernity, které souběžně existují v brazilské společnosti. V druhé kapitole se zaměřím na narativ literatury na provázku, která slučuje témata každodennosti a mytologie, aniž by mezi nimi nezbytně rozlišovala. Dokumentuji zároveň, jak se cordel vyvíjí společně se svými čtenáři a otevírá se tématům celostátního či mezinárodního dění, která byla dříve spíše stranou jeho pozornosti. V třetí kapitole se zamýšlím, zda lze literaturu na provázku považovat na začátku 21. století za umění, či spíše za řemeslo. Současně se stoupající prestiží populární poezie v ilustrovaných sešitcích dochází k dělení jejich tří těsně propojených složek – narativní, vizuální a performativní –, přičemž největší pozornost se dostává složce vizuální. Kladu si na závěr otázku, nakolik se brazilská historie vyprávěná „zdola" odlišuje od institucionálních verzí historie posvěcených „shora". Lze cordel číst jako svědectví o tenzích mezi pomyslným centrem a periferií brazilské společnosti?

Tato stať vychází z terénního výzkumu realizovaného v Brazílii v letech 2008–2011 a zahrnujícího návštěvy některých dílen a rozhovory s tvůrci a sběrateli cordelu. Úzce souvisí s mým dlouholetým

[13] Appadurai, Arjun. *Modernity at Large. Cultural Dimensions of Globalization*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1996; Bhabha, Homi K. *The Location of Culture*. London: Rutledge, 1994.

[14] Ferro, Marc. *Cinema and History, Contemporary Approaches to Film and History*. Detroit: Wayne State University Press, 1988.

zájmem o projevy menšinové a populární kultury, jakož i o alternativní procesy identifikace v Latinské Americe. Doufám, že českého čtenáře zaujme toto pojednání i jako případová studie ilustrující paradoxy plynoucí z rozdílných představ o tradici a modernitě v dnešní Brazílii.

Témata a narativ

Manuel Cavalcanti Proença, jeden z průkopníků studia brazilského cordelu, ho již v šedesátých letech 20. století charakterizoval jako „populární poezii“. Autorské básně jsou šířené v sériově tištěných sešitcích, nesou ovšem všechny zásadní rysy lidové poezie.[15] Sešitky čítají obvykle osm až šestnáct stran, některé dobrodružné či zamilované příběhy mohou mít až třicet dva stran textu. Defiluje v nich široké spektrum protagonistů a děj se odehrává v mnoha lokacích: těžko dostupné oblasti sertão se v cordelu střídají s prostředím Amazonie a průmyslovými centry jako Rio de Janeiro a São Paulo. Dění v hlavním městě Brasílii sekundují události v New Yorku, přízraky a mytologické postavy brazilského Severovýchodu stojí po boku revolucionáře Che Guevary a prezidentky Dilmy Rouseffové. Záběr cordelu je obdivuhodný: francouzský antropolog Raymond Cantel ho neváhal označit za „kvantitativně nejdůležitější populární archiv v celosvětovém měřítku“.[16]

Jaká jsou hlavní témata, kterým se brazilská literatura na provázku věnuje? Co nám narativ cordelu prozrazuje o symbolickém a hodnotovém světě Brazilců, k nimž promlouvá? Jaké události místního významu vstoupily do tohoto neformálního archivu kolektivní paměti? Jaké dění celostátního a globálního významu zaujalo autory natolik, aby o něm informovali své posluchače?

[15] Proença Cavalcanti, Manuel. *Literatura Popular em Verso*. Catálogo V. I. Rio de Janerio: Ministério de Educacão, Casa de Rui Barbosa, 1962, s. 1.

[16] Příspěvek na prvním kongresu brazilské populární literatury v roce 1973 citován v Curran 1996, s. 1.

Cordel se tradičně zabývá otázkami regionální historie Severovýchodu, tématy každodenního života a mytologie. Literatura na provázku tak funguje coby jakási poetická kronika událostí uplynulého století, v níž se nejednou stírají rozdíly mezi soukromými a veřejnými tématy, mezi každodenním a mýtickým časem. Není zásadní zda se události skutečně odehrály, či nikoliv. V jednom ohledu je však narativ cordelu jednoznačný: vždy se ztotožňuje s hodnotovým systémem nemajetných Brazilců.

V průběhu dvacátého století se cordel tematicky vyvíjel v souladu se zájmy svých uživatelů i s jejich bezprostředním okolím. Čtenáři a posluchači dnes žijí stejně často, ne-li častěji, ve velkých městech na pobřeží Severovýchodu, či v São Paulu, Rio de Janeiru. Nad rámec lokálního a regionálního dění mapují sešitky od poloviny 20. století rostoucí měrou i celostátní a mezinárodní dění. Literatura na provázku zde plní důležitou úlohu komunikátora. Zprávy z Brazílie i ze světa cordel převádí do významového, hodnotového a symbolického světa brazilského venkova. Někteří pozorovatelé neváhají sešitky označit za „noviny chudých", které překládají zprávy z masmédií do poetického jazyka a symbolického světa blízkého neerudovaným Brazilcům: „rekodifikují je pro lidově-populárního konzumenta".[17] Skutečnost, že některé z textů nesou pravopisné chyby, jen potvrzuje silné vazby autorů i čtenářů cordelu na formálně nevzdělané části brazilské společnosti.

Pro účely další analýzy navrhuji cordel rozdělit do několika tematických celků. Tato klasifikace je spíše pracovního charakteru, neboť jak jsem již předeslala, mýty nejednou prostupují realitu a naopak, bajky a mravoučné historky se střídají s ironickými komentáři na adresu brazilských politiků.

[17] Tamtéž, s. 2.

Kronika událostí

Většina titulů cordelu svědčí o pevném zakotvení na brazilském Severovýchodě. Zachycují významné mezníky zemědělského roku, starosti spojené s péčí o dobytek, náboženské svátky a procesí, tradiční folklorní slavnosti jako *bumba-meu-boi*, ale i přírodní pohromy v podobě požárů či dlouhých období sucha, která vyháněla obyvatele z regionu pryč.

V sešitcích věnovaných historii se objevují nejrůznější společenská témata, nicméně dominují příběhy banditů zvaných *cangaceiros*. Banditství představovalo významný rys brazilského Severovýchodu konce 19. a začátku 20. století. Cangaceiros se rekrutovali vesměs z venkovanů, které nouze a nespravedlnost přivedly na šikmou plochu a kteří se před rukou zákona uchylovali do nehostinného prostředí sertãa. Z některých loupežníků, jako byli například slavný Antonio Silvino či ikonická dvojice Lampião a jeho přítelkyně jménem Maria Bonita, se staly legendy. Není pochybnosti o tom, že se tito chudí vyvrhelové těší obdivu a uznání autorů a čtenářů cordelu za to, že se vzepřeli bezpráví a nespravedlnosti. Na brazilské cangaceiros lze plně vztáhnout pojem „sociální bandité", jak jej chápe Eric Hobsbawm.[18]

Cordely podrobně informovaly o hrdinských kouscích a smrti loupežníka Silvina. Skon legendárního Lampiãa v roce 1938 inspiroval vznik několika titulů tu popisujících jeho setkání se svatým Petrem, tu jeho příchod do pekla. Podle tohoto cordelu neskončila loupežníkova duše v nebi ani v pekle, ale dál se toulá divočinou Severovýchodu:

> Leitores vou terminar / tratando de Lampião / muito embora que nao posso / vos dar a resolucão / no inferno não ficou / no céu também não chegou / por certo está no sertão.[19]

[18] Hobsbawm, Eric. *Bandits.* London: Pantheon Books, 1981.

[19] Drazí čtenáři/ tady mé vyprávění o Lampiãovi končí/ nikdo přesně neví / jak to s jeho duší dopadlo/ v pekle nezůstala, do nebe nepřišla/ takže se dál toulá divočinou. Pacheco, José. *A Chegada de Lampião no Inferno*. Rio de Janeiro: 2007, s. 8.

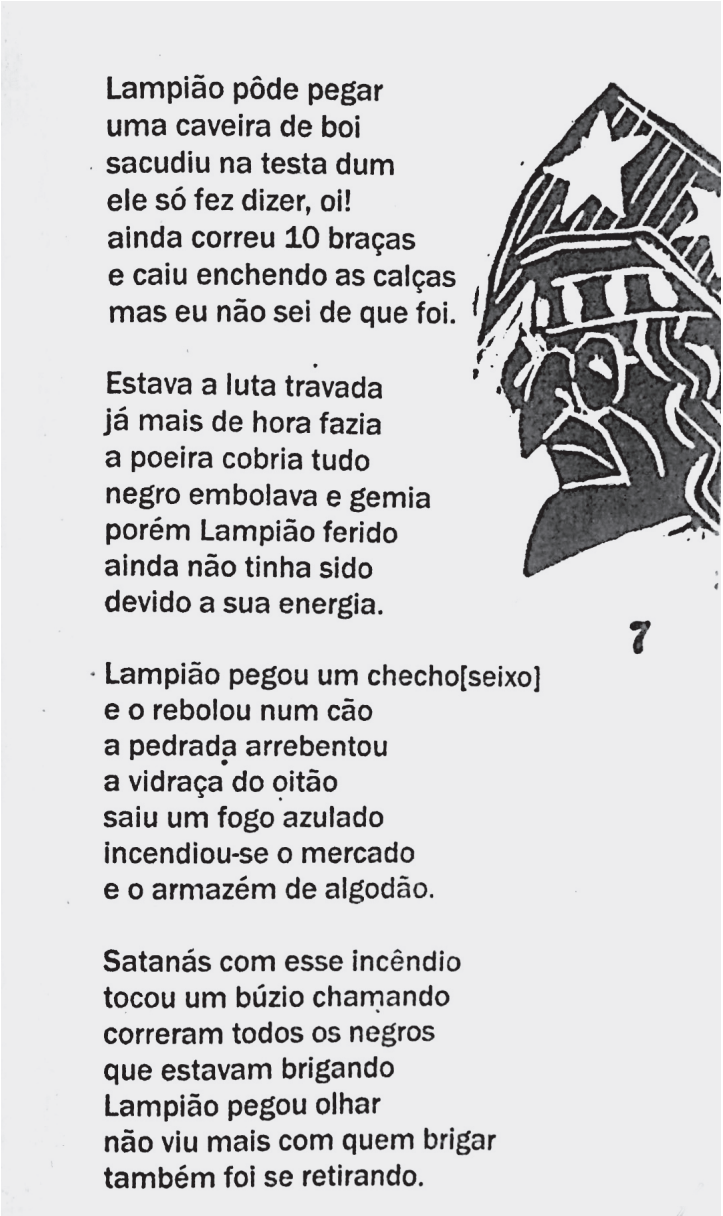

Lampião pôde pegar
uma caveira de boi
sacudiu na testa dum
ele só fez dizer, oi!
ainda correu 10 braças
e caiu enchendo as calças
mas eu não sei de que foi.

Estava a luta travada
já mais de hora fazia
a poeira cobria tudo
negro embolava e gemia
porém Lampião ferido
ainda não tinha sido
devido a sua energia.

7

Lampião pegou um checho[seixo]
e o rebolou num cão
a pedrada arrebentou
a vidraça do oitão
saiu um fogo azulado
incendiou-se o mercado
e o armazém de algodão.

Satanás com esse incêndio
tocou um búzio chamando
correram todos os negros
que estavam brigando
Lampião pegou olhar
não viu mais com quem brigar
também foi se retirando.

Obr. 4: *Příchod Lampiāa do pekla.* Pacheco 2007.

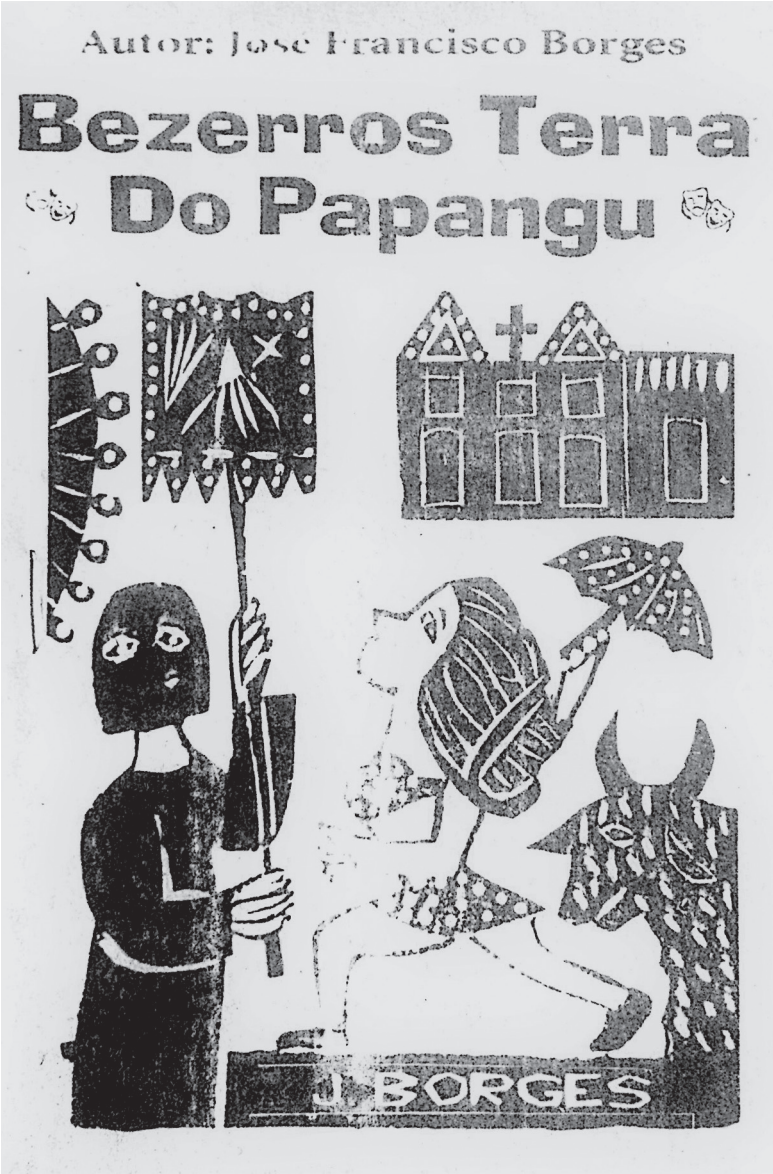

Obr. 5: Cordel *Bezerros, město tradice papangu.* Borges, José Francisco. *Bezerros, Terra Do Papangu*. Bezerros: b. d.

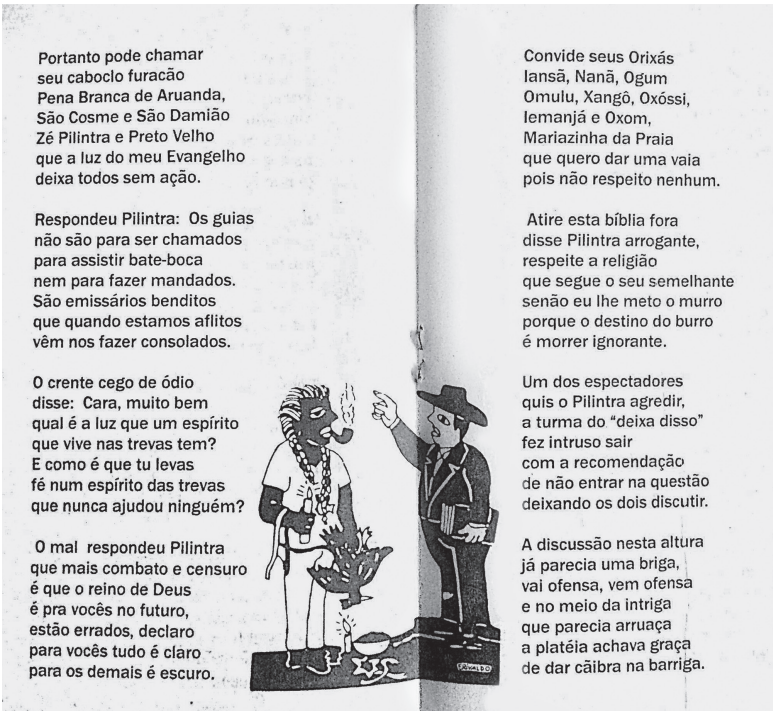

Portanto pode chamar
seu caboclo furacão
Pena Branca de Aruanda,
São Cosme e São Damião
Zé Pilintra e Preto Velho
que a luz do meu Evangelho
deixa todos sem ação.

Respondeu Pilintra: Os guias
não são para ser chamados
para assistir bate-boca
nem para fazer mandados.
São emissários benditos
que quando estamos aflitos
vêm nos fazer consolados.

O crente cego de ódio
disse: Cara, muito bem
qual é a luz que um espírito
que vive nas trevas tem?
E como é que tu levas
fé num espírito das trevas
que nunca ajudou ninguém?

O mal respondeu Pilintra
que mais combato e censuro
é que o reino de Deus
é pra vocês no futuro,
estão errados, declaro
para vocês tudo é claro
para os demais é escuro.

Convide seus Orixás
Iansã, Nanã, Ogum
Omulu, Xangô, Oxóssi,
Iemanjá e Oxom,
Mariazinha da Praia
que quero dar uma vaia
pois não respeito nenhum.

Atire esta bíblia fora
disse Pilintra arrogante,
respeite a religião
que segue o seu semelhante
senão eu lhe meto o murro
porque o destino do burro
é morrer ignorante.

Um dos espectadores
quis o Pilintra agredir,
a turma do "deixa disso"
fez intruso sair
com a recomendação
de não entrar na questão
deixando os dois discutir.

A discussão nesta altura
já parecia uma briga,
vai ofensa, vem ofensa
e no meio da intriga
que parecia arruaça
a platéia achava graça
de dar cãibra na barriga.

Obr. 6: Cordel *Hádka macumbeira s kazatelem.* Silva, Gonçalo Ferreira da. *Discussão do Macumbeiro e o Crente*. Rio de Janeiro: 2007.

Veršované sešity pojednávají o široké škále místních a regionálních událostí: od specifické karnevalové tradice v městě Bezerros přes spor mezi evangelickým kazatelem a stoupencem afrobrazilské víry po sklizeň cukrové třtiny a kohoutí zápasy.

Přirovnání cordelu k populární kronice je zcela namístě, neboť příběhy každodennosti a regionální či místní události zachycené v těchto sešitcích si jinde nepřečteme. Vhodná se zdá být i perspektiva historika Marca Ferra označující literaturu na provázku jako archiv zaznamenávající paralelní dějiny vyprávěné lidmi zdola, jejichž názor a zkušenosti bývají málokdy zohledněny v oficiální historii.

Důležitým rysem většiny titulů zastoupených v této kategorii je jistá forma vyzývavého dialogu periferie s centrem: ať již nepřímo pozorností, kterou věnují zdánlivě bezvýznamnému dění v okrajových částech Brazílie, či prostřednictvím symbolické nebo ozbrojené vzpoury vzdálenému centru v podobě *cangaceiros*.

Bestiář brazilského Severovýchodu

Literatura na provázku odráží bohatství legend a mýtů brazilského Severovýchodu. V poučných a zábavných historkách i bajkách defilují sedmihlavé příšery, býci, hadí žena, muž, kterému vyrostla hlava na zádech, černoška s jedním prsem. Zvířata mluví a chovají se jako lidé, lidé se mohou za jistých okolností měnit ve zvířata. Psi spřádají intriky s kočkami, prostitutky přicházejí do nebe, liška se naoko přátelí se supem, opice se snaží obelstít koně, žena se mění ve fenu.

Již v prvních dekádách 20. století hledal v bohatém imaginárním světě severovýchodního regionu zdroj inspirace Mário de Andrade, jedna z vůdčích postav brazilského modernismu. Cordel slouží jako depozitář krajových mýtů a legend i dnes, sto let poté. Řada titulů pro děti svědčí o tom, že formát sešitku napomáhá udržovat povědomí o „bestiáři“ brazilského Severovýchodu i mezi nejmladšími čtenáři.[20]

[20] *No tempo que os bichos falavam*. Olinda: Casa das Crianças de Olinda, Instituto Nacional do Folclore, 1983.

V bajce *O hubené a tlusté myši* (O Rato Magro e o Rato Gordo)[21] poučuje vypasená městská myš hladovou myš z venkova tak dlouho, až ji sežere kocour. Příběh končí poučením, že je lepší zůstat naživu, byť hladový, v divočině, než skončit v břiše kocoura:

> Quando o rato magro ouviu / os chios do outro rato / disse, mano eu vou embora / é melhor magro no mato / do que viver na cidade / gordo no bucho do gato.[22]

Mnoho příběhů z této kategorie se inspirovalo v již zmíněném klasickém titulu z počátku 20. století s názvem *O záhadném pávovi* (Romance do pavão misterioso),[23] vyprávějícím o jinochovi Evangelistovi, který se zamiluje do krásné Creuzy a za pomoci páva ji unese z vězení. O nevídané popularitě, které se tento milostný příběh těšil mezi lidmi, svědčí i vzpomínky J. F. Borgese, jednoho z autorů cordelu, když vypráví o dětství prožitém na brazilském Severovýchodě ve dvacátých a třicátých letech 20. století:

> V předvečer Štědrého dne jezdily ženy do města či do nejbližší vesnice. Muži zůstávali doma a připravovali večeři. Scházeli se vždy u jednoho z nich a dělali si společnost. Pili alkohol, kávu, víno a ovocné džusy. Vyprávěli si příběhy, zpívali, hráli domino a předpovídali si budoucnost. Tou největší atrakcí večera bylo, když se mezi 15 až 20 muži našel alespoň jeden, co uměl číst. Donutili ho předčítat skoro celou noc. Četl historky z cordelu, hlavně *O záhadném pávovi*, *O drakovi*, *O psovi mrtvých* a další.[24]

[21] Borges, José Francisco. *O Rato Magro e o Rato Gordo*. *Cordel para Criancas No. 18*. Bezerros: b. d.

[22] Když hubená myš zaslechla / smrtelný pískot druhé myši / praví, brachu, já mizím / lepší být vyhublá v divočině / než ve městě vypasená / leč v břiše kocoura. Tamtéž, s. 3.

[23] Melo, José Camelo de. *Romance do pavão misterioso*. Později v obměněné verzi uváděn jako autor João Melquíades Ferreira da Silva. Viz obrázek č. 3.

[24] Borges, José Francisco. *Memórias e contos de J. Borges*. Bezerros: Gráfica Borges, b. d., s. 13–54.

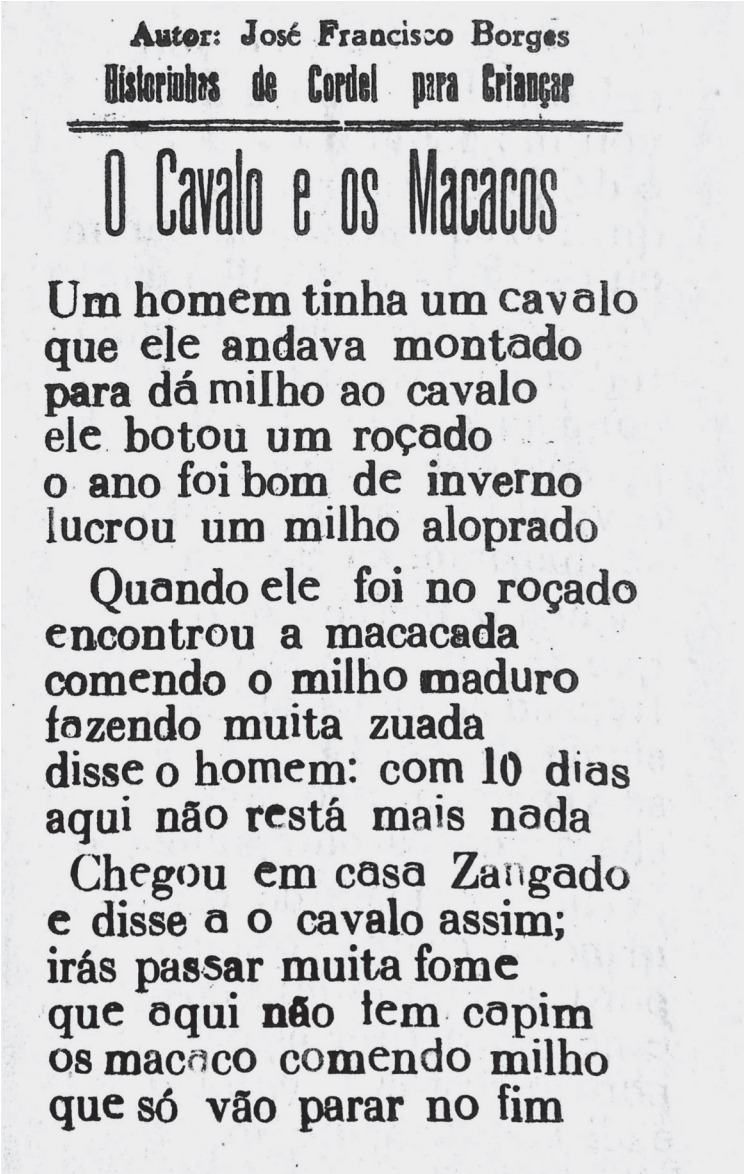

Autor: José Francisco Borges

Historinhas de Cordel para Criançar

O Cavalo e os Macacos

Um homem tinha um cavalo
que ele andava montado
para dá milho ao cavalo
ele botou um roçado
o ano foi bom de inverno
lucrou um milho aloprado

Quando ele foi no roçado
encontrou a macacada
comendo o milho maduro
fazendo muita zuada
disse o homem: com 10 dias
aqui não restá mais nada

Chegou em casa Zangado
e disse a o cavalo assim;
irás passar muita fome
que aqui não tem capim
os macaco comendo milho
que só vão parar no fim

Obr. 7: Cordel *O koni a opicích* Borges, José Francisco. *O Cavalo e os Macacos*. Bezerros: b. d.

Obr. 8: Cordel *O hubené a tlusté myši* Borges, José Francisco. *O Rato Magro e o Rato Gordo*. Bezerros: b. d.

Příběhy s poučením

Příběhy z cordelu věrně zrcadlí společenský a lidský řád brazilského sertãa první poloviny 20. století: muži pracovali na poli, ženy se staraly o děti, domov a domácí zvířectvo. Tradice doprovázely lidi při narození, námluvách a svatbě, určovaly správný způsob, jak se rozloučit s nebožtíkem. Na Severovýchodě důležitý svátek svatého Jiří i Vánoce měly svůj předem známý průběh. V tomto čase a prostředí vznikala i většina sešitků ilustrujících, jak dopadnou ti, kdo nežijí v souladu s vírou či tradicemi, holdují alkoholu a nectí své rodiče. Provinilce proti zavedenému řádu stihne trest v podobě pekla, případně se z nich stanou zvířecí příšery.

Cordel nazvaný *O synovi, který zabil rodiče kvůli důchodu* (Exemplo do filho que matou os pais para ficar com a aposentadoria)[25] vypráví o zločinu v Ceará, kde muž ze zištnosti zabil své postarší rodiče a chtěl si nechat jejich důchod:

> Por isto conto este exemplo / que faz chamar atencão / de um filho brutto que / sem dó nem compaixão / matou os seus próprios pais / com inveja e ambição.[26]

Vrah se následně proměnil v monstrum s hlavou člověka a tělem zvířete.

Zvláštní pozornost si zaslouží poučné příběhy směřované k dívkám a ženám. Některé varují s jistou dávkou vtipu před špatným výběrem partnera. Cordel *O líném manželovi* (História do Homem Preguicoso) vypráví o muži, který se nechává živit manželkou, zatímco on se povaluje v houpací síti:

[25] Borges, José Francisco. *Exemplo do filho que matou os Pais para ficar com a aposentadoría*. Bezerros: b. d.

[26] Proto vyprávím tento příběh / poslouchejte pozorně / o jednom nemilosrdném synovi / co neměl slitování / zabil vlastní rodiče / ze závisti a touhy po jmění. Tamtéž, s. 2.

> O homem era preguicoso / só a mulher trabalhava / todo sustento da casa / a mulher era que dava / ele deitado na rede / sua vida projetava.[27]

Většina poučných příběhů se zaměřuje na ženy, které hřeší proti zavedeným pořádkům. Příběh *O dívce, co uviděla ďábla* (Exemplo da Moça que viu o Diabo) vypráví o děvčeti z Ria Grande do Norte natolik líném, hubatém a neposlušném, až se mu zjevilo samo peklo:

> No Rio Grande do Norte / agora no mês passado / deu-se esse caso horroroso / deixando o povo abismado / uma moça viu o diabo / saltando para seu lado.[28]

Setkání s pekelníkem děvče vyděsí natolik, že se jednou provždy polepší. K rodičům se chová napříště s úctou, chodí řádně do kostela a básníka požádá, aby událost zapsal a šířil pro poučení dál.

Jiná báseň s poučením pochází z osmdesátých let 20. století a pojednává o „hrozivém případu" dívky z Aracajú nerespektující otce ani Pána Boha. V životě nešla ke zpovědi, zato jí nebyl cizí žádný zahraniční módní výstřelek. Jednoho dne se tato zpupná žena objevila na veřejnosti „nahoře bez". Takto obnažená vyrazila na bohoslužbu, za což jí narostla oslí hlava:

> Ela cheia de maldade / ficou mangando na hora / dizendo eu vou ouvir / aquele velho caipora / usando meu Top Less / com os dois seios de fora.[29]

[27] Muž byl lenoch / pouze žena pracovala / dům i jeho / obstarala / muž se v síti pohupoval / životem se poflakoval. Borges, José Francisco. *História do Homem Priguiçoso*. Bezerros: b. d., s. 1.

[28] Není tomu ani měsíc / co se v Riu Grande do Norte / stal tento hrozivý příběh / který všechny vyděsil / jedné dívce zčistajasna / po boku se ďábel objevil. Borges, José Francisco. *Exemplo da Moça que viu o Diabo*. Bezerros: b. d., s. 2.

[29] „Počkala si / pak ve své zvrhlosti pravila / půjdu na bohoslužbu / co káže starý kněz / s prsama ven / pěkně topless." In Borges, José Francisco.

Někteří autoři mají v souvislosti s končícím tisíciletím apokalyptické vize, které sdělují prostřednictvím sešitků. V jejich vidění útočí anarchie na staré dobré pořádky. Varují, že se z pekla stává nové náboženství, vždyť polovina lidstva se již proměnila v bezocasé psy:

> Deus disse e está dito / na sagrada profecia / que já perto de 2 mil / muita coisa aparecia / e vinha os falsos profetas / pregando a idolatria.
>
> Este mundo está dizendo / brevemente eu me acabo / que a metade de povo / já viraram cão sem rabo / e agora vão levantar / a igreja do diabo.[30]

Příběhy s poučením vyprávějí o důležitých osobnostech regionu, o lidech, kteří vedli příkladný život. To je případ sešitků opěvujících otce Cícera (1844–1934), charismatického katolického kněze, jehož život a práce jsou úzce spjaty s brazilským Severovýchodem. Proslul zájmem o chudé sertaňany, a to včetně loupežníků a dalších lidí na okraji společnosti. Ochrannou ruku držel i nad mystickou náboženskou komunitou v Caldeirãu de Santa Cruz do Deserto s vlastním kostelem, hřbitovem i školou. Společenství tam založili nájemní zemědělští dělníci a farmu provozovali ve stylu kibucu.[31] Caldeirão byl od samého počátku trnem v oku majitelů okolních velkých farem, kteří v něm spatřovali špatný příklad, či dokonce komunistickou hrozbu. Nedlouho po smrti otce Cícera byla komunita rozprášena vládními vojsky. Když se část původních obyvatel Caldeirãa uchýlila dále do divočiny, nechal prezident Getúlio Vargas srovnat jejich nové

A Moca que Virou Jumenta porque Falou de Top Less com Frei Damião. Nedatováno, s. 4.

30 Bůh pravil a píše se to/ ve svatém proroctví / s příchodem roku 2000 / objeví se mnohé věci / přijdou falešní proroci / a budou hlásat modlářství. Tento svět říká / řítím se do zkázy / polovina lidstva / se už změnila v psy bez ocasu / a jiní chtějí stavět kostel / zasvěcený ďáblu. Borges, José Francisco. *A Fundacão da Igreja e o Papa do Diabo.* Bezerros: b. d., s. 1.

31 Franklin, Jeová. *Xilogravura Popular na Literatura de Cordel*. Brasília: LGE editora, 2007, s. 42.

Obr. 9: Cordel *O dívce, co uviděla ďábla*. Borges, José Francisco. *História do Homem Priguiçoso*. Bezerros: b. d.

EXEMPLO DA MOÇA QUE VIU O DIABO

Eu peço conforto a Deus
Rei dos Reis e Pai dos Pais
para contar este exemplo
comovente até de mais
duma moça que um dia
pôde ver o satanaz

Esse chegarar também
quem pede o mal vem o mal
quem pede o bem vem o bem
quem pede a Deus o que é bom
ou cedo ou mais tarde vem
e quem só chama pelo diabo

No Rio Grande do Norte
agora no mês passado
deu-se esse caso horroroso
deixando o povo abismado
uma moça viu o diabo
saltando para seu lado

Essa moça de quem falo
numa fazenda morava
desobediente aos pais
muito nome feio chamava
e nunca escutou conselho
que a família lhe dava

působiště se zemí letadlovými nálety. O této tragédii cordely dodnes vyprávějí jako o „masakru z Caldeirãa".[32]

Působiště pátera Cícera – Juazeiro do Norte – se od té doby stalo jedním z nejdůležitějších poutních míst brazilského Severovýchodu. O páterově nevadnoucí popularitě svědčí, že byl v roce 2001 vyhlášen občanem století ve státě Ceará. Cordel Abrãa Batisty chválí kněze zejména za jeho sociální a politické angažmá:

> Pra mim, Padre Cícero foi / um assistente social / pois aqui no Brasil todo / ninguém encontra um igual / foi conselheiro amigo / e político sem rival.[33]

Události v Brazílii a v zahraničí

Odchod chudých sertanejos za prací do velkých měst způsobil, že se literatura na provázku v druhé polovině 20. století rozšířila po celé Brazílii, až se stala i městským fenoménem. Tím se její tematický obzor otevřel i událostem národního a mezinárodního významu. Díky cordelu se nám naskýtá vzácná možnost nahlédnout na tyto otázky očima běžných Brazilců

Příkladem soudobých titulů cordelu zasvěcených mezinárodním tématům mohou být sešitky věnované teroristickým útokům na Spojené státy americké z 11. září 2001 a následné válce proti teroru. Převládají však starší tituly ze sedmdesátých a osmdesátých let 20. století, které se vyslovují k politickému dění v Latinské Americe během studené války. Cordel s názvem „Revolucionář jménem Che Guevara" (Um Guerrilheiro chamado Che Guevara) je jakousi veršovanou biografií Ernesta „Che" Guevary od jeho narození v argentinském Rosariu, cest po Latinské Americe, působení na Kubě a v Kongu až

[32] Tamtéž, s. 43.

[33] Povídám vám, otec Cícero / byl sociální pracovník / a v celé Brazílii / mu nebylo rovna / byl to přítel a rádce / politik bez konkurence. Batista, Abrão. *Padre Cícero o Cearense do Século.* Juazeiro do Norte: 2001, s. 5.

Obr. 10: Cordel *O dívce, která se změnila v oslici, protože mluvila topless s knězem Damiãem.* Borges, José Francisco. *A Moça que Virou Jumenta porque Falou de Top Less com Frei Damião*. Bezerros: b. d.

po smrt v Bolívii. Setkání Guevary s lídrem kubánské revoluce je vylíčeno se značnou dávkou romantiky:

> Conhecendo Fidel Castro / o resto foi alquimia. / Um sabía exatamente / o que o outro queria.[34]

Na příběhu zaujme několik rovin. Autor poukazuje na to, že v Brazílii, ale i v celém třetím světě přetrvávají sociální a existenční problémy, proti kterým Guevara bojoval už před mnoha lety. Mezi řádky můžeme vyčíst jisté ztotožnění s bojem slavného revolucionáře, nicméně autor Cordelu není v hodnocení jeho činů nekritický.

Sešitek z osmdesátých let s názvem *Anglie a Argentina ve válce o Malvíny* (Inglaterra e Argentina em Guerra Pelas MALVINAS)[35] zase přibližuje posluchačům ozbrojený konflikt mezi Velkou Británií a Argentinou o ostrovy v jižním Atlantiku. Verše jsou svrchovaně kritické k oběma znesvářeným stranám, přičemž jazyk nepostrádá lidové jadrnosti: o britské premiérce se vyjadřují jako o „té staré železné koze", které nevezmou spánek ani mrtví vojáci. Na adresu argentinské vlády vojenské junty Cordel poznamenává, že vede nesmyslnou a krutou válku jen proto, aby se ukázala jako silná a neporazitelná.

Nejnovější tituly pojednávající o brazilském politickém dění se věnují impeachmentu prezidentky Dilmy Rouseffové v roce 2016, jiné zase popisují spirálu násilí, do které upadlo Rio de Janeiro a další brazilská města. Činí tak většinou s ironií až sarkasmem. Cordel *Brazílie, země překupníků* (Brasil – País de Traficantes)[36] konstatuje, že několik loupežných přepadení obchodů denně nesvědčí o tom,

[34] Když poznal Fidela Castra / jejich osobnosti jako zázrakem splynuly / Další domluvy potřeba nebyly / pohledy jim stačily. Victtor, J. *Um Guerrilheiro Chamado Che Guevara*. Rio de Janeiro: 2007, s. 7.

[35] Ferreira da Silva, Gonçalo. *Inglaterra e Argentina em Guerra Pelas MALVINAS*. B. d.

[36] Ferreira da Silva, Gonçalo. *Brasil – País de Traficantes*. Rio de Janeiro: 2000, s. 2.

že by snad měli zločinci hlad, vždyť jídlo zůstává v regálech a z obchodů mizí pouze peníze:

> Saques a supermercados / dois, três ou quatro por dia / não são pra matar a fome / pois se fossem não seria / levada registradora / em vez de marcadoria.[37]

Sešitky si berou na mušku četné korupční skandály v nejvyšších patrech brazilské politiky, které chápou jako jasný signál, že zákony v Brazílii nejsou nestranné. Místo aby měřily každému stejně, chrání bohaté a vlivné zloděje:

> Que moral tem o governo / da nossa grande Nacão / se é o livro chamado / Nova Constitução / para proteger bandido / e para afagar ladrão?[38]

Básníci dávají najevo své pohrdání brazilskými volenými zástupci a současně sdílejí s čtenáři svou občanskou frustraci z toho, že není, komu svěřit svůj hlas:

> Sabemos que se votar/ é dever de cidadão/ mas durante uma política/ sempre é grande a confusão/ cada um que quer ganhar / até que se ver chegar/ o dia da eleicão.[39]

Verše označují politiky jako nemorální a zkorumpované, ať už v minulých letech brazilské vojenské diktatury, nebo nyní v době

[37] Není to hladem / že obchod bývá přepaden / dvakrát, třikrát, čtyřikrát za den. / Kdyby to bylo tak / nezmizela by pokladna / ale zásoby jídla. Tamtéž, s. 7

[38] Co to je za nemorální vládu/ našeho velkého národa / když svazek jménem / Nová ústava / ve skutečnosti brání bandity / a napomáhá zlodějům? Tamtéž, s. 2.

[39] Víme, že volit / toť občanská povinnost / v politice však panuje / veliká zmatenost / Až do dne voleb / každý chce uspět. Borges, José Francisco. *Eleicão dos Cornos*. Bezerros: b. d., s. 1.

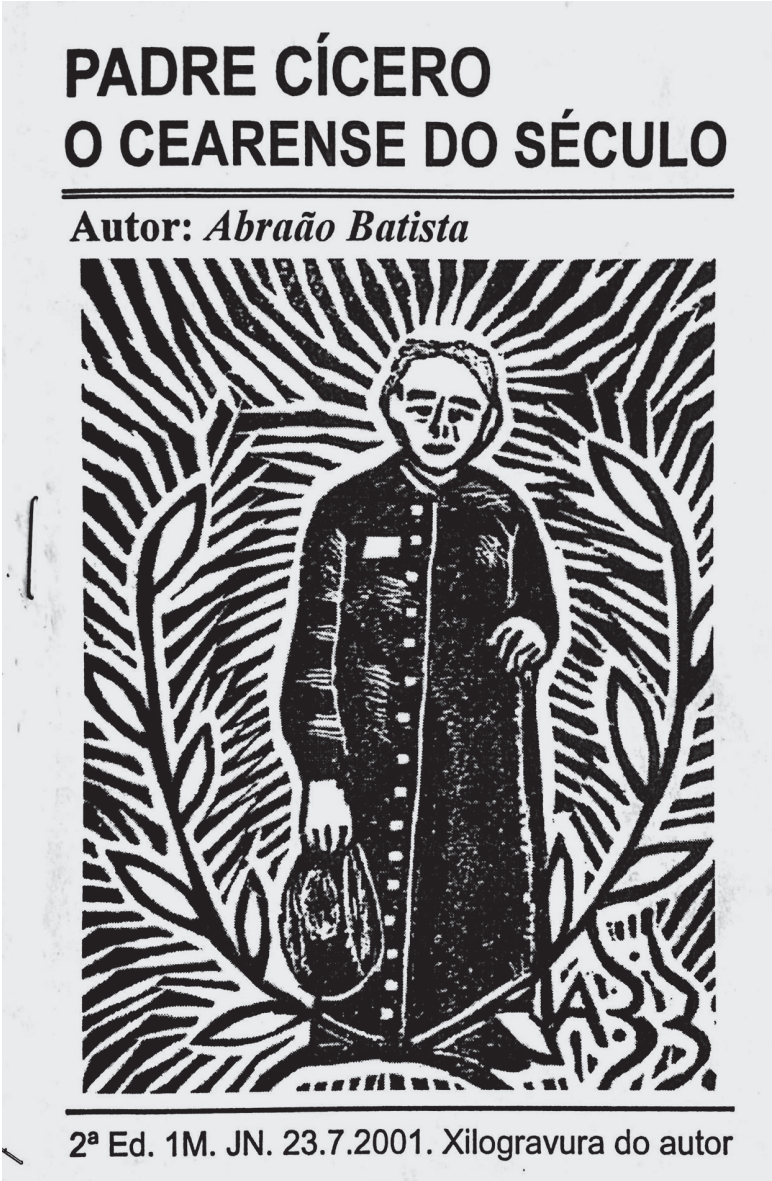

Obr. 11: Cordel *Otec Cícero, občan století státu Ceará*. Batista, Abrão. *Padre Cícero o Cearense do Século.* Juazeiro do Norte: 2001, s. 5.

demokracie. Někteří autoři je činí přímo zodpovědné za nebývalou eskalaci násilí na konci 20. století. Poukazují na to, že právě mezi politiky našel organizovaný zločin své nejlepší komplice, nevyjímaje někdejší guvernéry:

> No Rio de Janeiro, o crime / já teve como aliado / Leonel Brizola ex / governador de Estado / muito sagaz em guerrilha / e em crime organizado.[40]

Formát cordelu je v posledních desetiletích s oblibou využíván i pro šíření povědomí o nejrůznějších vládních kampaních, ať už na ochranu a prevenci zdraví, či na pomoc zemědělcům v odlehlých oblastech Brazílie. Příkladem může být sešitek o programu agrárních půjček (Crédito Fundiário) a boje proti chudobě, který je financován brazilskou federální vládou ve spolupráci se Světovou bankou. Báseň informuje zemědělce o možnosti výhodné půjčky na vysněnou koupi vlastního pole, přičemž text doprovázejí výmluvné dřevoryty a explicitní pokyny, jak o úvěr požádat. Verše vyznívají oslavně a budovatelsky: V životě chudých venkovanů brazilského Severovýchodu nastává přelom. Díky agrárním půjčkám jim začíná nový, šťastnější život. Mohou se konečně usadit a pracovat „na svém“.

Svědectví z konce světa?

Brazilský cordel jsem popsala jako unikátní fenomén na pomezí populární kultury a folkloru, který kombinuje několik druhů umění: jeho autor je básníkem, ilustrátorem a současně interpretem vlastních příběhů. Na samém počátku 20. století nabyl cordel obrovské

[40] V Rio de Janeiru / podsvětí mělo svého spojence / exguvernéra státu / Leonela Brizolu / co se dobře vyznal v bojůvkách / i v organizovaném zločinu. Tamtéž, s. 3.

Obr. 12: Cordel *Anglie a Argentina ve válce o Malvíny.* Ferreira da Silva, Gonçalo. *Inglaterra e Argentina em Guerra Pelas MALVINAS*. B. d.

popularity zejména v odlehlých venkovských oblastech brazilského Severovýchodu. Kontext, v němž se tento žánr rozvinul, výstižně popisuje jeden z jeho slavných autorů, José Francisco Borges z Pernambuca:

> Vyrůstal jsem v době, kdy zavolat neznamenalo telefonovat, ale pořádně zakřičet, jediným lékem byl bylinný čaj a doktorem byla bába kořenářka… Na slavnostech se tancovala samba a jedl se vývar z býčích vnitřností.[41]

Pro svět, který dal vzniknout brazilské poezii na provázku, je příznačná i další životní a profesní dráha J. F. Borgese. Jako většina lidí z rurální Brazílie ani on neuměl do svých dvanácti let číst a psát. Vše, co se v tomto směru naučil, zvládnul za necelý rok, kdy ho otec nechal chodit do školy. Jinak pracoval s rodinou na pronajatém poli. Na svou iniciaci do světa cordelu vzpomíná Borges takto:

> Literární kariéru jsem zahájil ve 21 letech. Objížděl jsem trhy po celém regionu, nakupoval a prodával sešitky. O něco později jsem napsal svůj první cordel, ale protože jsem neměl peníze na vydání, muselo uběhnout dalších osm let, než jsem poprvé uviděl své jméno na obálce. V tu chvíli se mi splnil sen. To se stalo v roce 1965 a od té doby se s úspěchem věnuji psaní cordelu. Svědčí o tom, že jsem dalších dvacet let strávil v branži a prodával své sešitky na trzích, na náměstích, prostě všude, kde se potkávají lidi.[42]

Tvorbě J. F. Borgese se dostalo v poslední době veřejného uznání v rámci Brazílie i v zahraničí,[43] on sám se však za umělce nepovažuje. Návštěva tiskárny v městečku Bezerros prozrazuje intenzivní spolupráci celé rodiny v každém momentu vzniku cordelu. O jisté formě

[41] Borges, José Francisco. *Memorias e contos de J. Borges*. Bezerros: Gráfica Borges, b. d., s. 46.
[42] Tamtéž, s. 52.
[43] Viz cena UNESCO udělená J. F. Borgesovi v roce 2000.

kolektivního autorství svědčí i podpisy dalších členů Borgesovy rodiny na sešitcích a dřevorytech vycházejících ze stejné dílny: synů Ivana, J. Miguela, Manassése, ale i snachy a vnuků. Malá tiskárna Borgesů zároveň vykazuje čilou aktivitu, která s cordelem nijak nesouvisí: tisknou se v ní plakáty, reklamní letáky i svatební oznámení.[44]

Samouk José Francisco Borges je dnes označován za nejlepšího rytce v Brazílii.[45] O jeho umu svědčí výstavy v Muzeu moderního umění (MAM) v Rio de Janeiru, v galerii Caixa Cultural v São Paulu a dalších prestižních muzeích a galeriích doma i v zahraničí. Nebývalý institucionální zájem provází v posledních deseti letech i další autory cordelu, jako jsou Walderedo Gonçalves, José Costa Leite, Mestre Noza nebo Dila de Caruaru.[46] Sběratelé a vystavovatelé se přitom soustřeďují především na vizuální aspekt ilustrované poezie. Dřevoryty se postupně osamostatňují od psané a hrané formy básní a nejednou jsou tištěny ve větších formátech. Jsme tak svědky procesu dělení tří tradičních a donedávna těsně propojených složek cordelu – narativní, performativní a vizuální. Proměňuje se i vnímání jeho autorství.

Na počátku stati jsem se ptala, co cordel prozrazuje o tématech, která tíží a těší miliony chudších Brazilců. Odlišují se příběhy vyprávěné v sešitcích od oficiální historie psané „shora"? Sešitky zpravují o lokálních a regionálních událostech, které by jinak zcela vypadly z písemně zaznamenaných dějin: každodenní povinnosti nemajetných Brazilců spojené s péčí o úrodu a domácí zvířectvo, lidové projevy víry, svátky, sucha i požáry. To platí i o protagonistech cordelu, kterými jsou hráči karet, ovčáci, prostitutky, porodní báby i desperáti cangacerios.

[44] Rozhovor autorky s J. F. Borgesem, Bezerros, březen 2010.

[45] Borges, José Francisco. *Memórias e contos de J. Borges*. Bezerros: Gráfica Borges, b. d., s. 52.

[46] Pro další autory a ilustrátory cordelu viz webové strany *Brazilské akademie cordelu*. [online]. [cit. 2017-10-15]. Dostupné z: <http://www.ablc.com.br/gravuras/>.

Obr. 13: Cordel *Brazílie, země překupníků*. Ferreira da Silva, Gonçalo. *Brasil – País de Traficantes*. Rio de Janeiro: 2000.

Obr. 14: Cordel *O agrárním úvěru* (obálka). Borges, José Francisco. *Crédito Fundiário*. Bezerros: b. d.

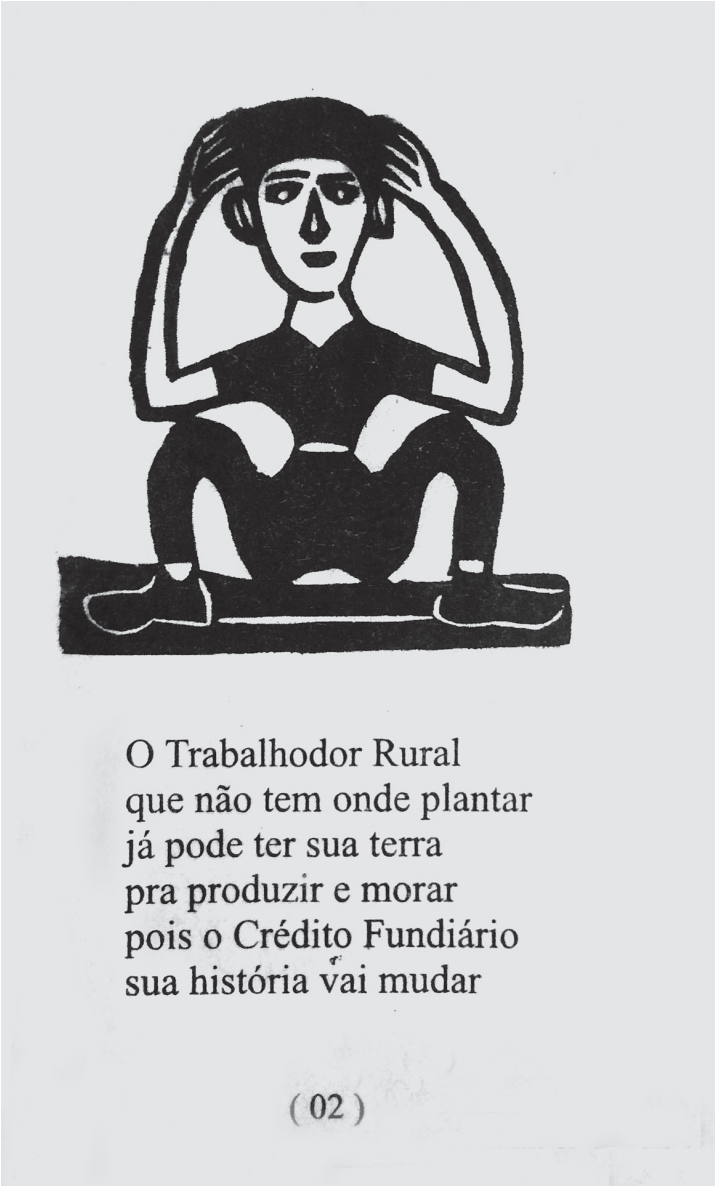

Obr. 15: Cordel *O agrárním úvěru* (uvnitř). Borges, José Francisco. *Crédito Fundiário*. Bezerros: b. d.

Na konkrétních titulech jsem se pokusila ukázat, že literatura na provázku funguje i jako archiv kulturní paměti a imaginace brazilského Severovýchodu: zapisuje a zakresluje živé, někde stále ještě ústně udržované tradice a legendy o sedmihlavé příšeře, čertech, hadí ženě a bohyni Iemanjá. Ačkoliv cordel představuje sériově produkované tisky, jeho verše věrně zrcadlí materiální i hodnotový svět svých autorů a posluchačů.

Společně s Markem Ferrem navrhuji, abychom četli cordel jako kroniku paralelních dějin Severovýchodu. Věřím, že i z krátkého popisu několika sešitků zabývajících se historií regionu je zřetelné, že některé události zachycené v cordelu se značně rozcházejí s tím, co o nich vyprávějí oficiální historické prameny: příkladem budiž fenomén banditství či vznik a zánik náboženských komunit, jakou byla ta v Caldeirãu. Cordel, coby populární historie vyprávěná „zdola", je v některých ohledech nepohodlnou, či přímo vyzývavou připomínkou centru, že i brazilská periferie má svou historickou paměť, své hrdiny a padouchy, kterými mohou být prezident, guvernér či vládní vojáci.

Poté, co se posluchači i někteří autoři cordelu přemístili v druhé polovině 20. století do měst, otevřely se sešitky celostátním a zahraničním tématům. Ironický tón, kterým básně cordelu komentují zhoršující se bezpečnostní situaci v zemi či korupční skandály politiků, je dalším svědectvím o tenzích mezi pomyslným centrem a periferiemi brazilské společnosti a mezi jejími venkovskými a městskými podobami. Literatura na provázku dnes žije čilým městským životem, byť oproti létům své největší slávy ve značně zredukovaném měřítku. Nabývá na popularitě mezi sběrateli i akademiky, přičemž autoři a příznivci tohoto žánru se dnes sdružují i ve virtuálním prostoru, například kolem portálu Brazilské akademie literatury cordelu.[47]

Spisovatel Mario Vargas Llosa proslavil oblast brazilského Severovýchodu v době vzniku cordelu svým románem *Válka na konci*

[47] *Academia Brasileira de Literatura de Cordel.* [online]. [cit. 2017-10-15]. Dostupné z: <http://www.ablc.com.br/gravuras/>.

světa (La guerra del fin del mundo, 1981),[48] vyprávějícím o jedné z nejtragičtějších událostí historie země. Vojenské tažení proti mystické náboženské komunitě v Canudosu skončilo v roce 1897 smrtí téměř všech jejích třiceti tisíc obyvatel. To, co bylo dlouhou dobu interpretováno jako nezbytné tažení proti hrstce náboženských pomatenců a radikálů, se z dnešní perspektivy jeví jako pokus brazilské vlády násilně skoncovat s chudými a nevzdělanými obyvateli „barbarské“ divočiny sertãã – nejčastěji míšenci a mulaty –, kteří brzdili civilizační pokrok vedený „bílou a moderní“ Brazílií.[49] Tímto směrem by se měla podle mého názoru ubírat i další analýza cordelu, coby unikátního literárního záznamu „zdola“, který zpochybňuje, obohacuje a významově posouvá zavedené elitní interpretace modernity a národní identity v Brazílii.

[48] Vargas Llosa, Mario. *Válka na konci světa*. Přel. Vladimír Medek. Praha: Odeon, 1989. Španělsky vyšlo v roce 1981 s titulem *La guerra del fin del mundo*.

[49] Levine, Robert M. *Vale of Tears: Revisiting the Canudos Massacre in Northeastern Brazil, 1893–1897*. Los Angeles: University of California Press, 1995. Cunha, Euclides da. *Os Sertões*. Rio de Janeiro: Laemmert, 1902.